

Надія Харченко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету;

м. Умань, Україна

e-mail: kharchenkon.a@ukr.net

Володимир Петрик

магістрант

Уманського державного педагогічного університету імені П.Тичини,

факультет соціальної та психологічної освіти,

м. Умань, Україна

e-mail : valdem333@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті висвітлені питання вивчення особливостей статевої ідентичності в підлітковому віці. Розкрито структуру гендерної компетентності підлітків.

Ключові слова: *гендер, самосвідомість, стать, ідентичність, особистість, підлітки, структура.*

Актуальність теми дослідження. У наш час в суспільстві все частіше порушуються питання про стосунки між статями, це є наслідком постійних динамічних змін у світі, тому актуальність дослідження проблеми гендерних особливостей пов'язана з тим, що в багатогранному процесі соціалізації особистості важливим напрямком є вироблення в процесі освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативних орієнтацій, диференційованих за статями [4].

Аналізуючи типові гендерні властивості, дослідники стверджують, що в уявленнях молодого покоління, психологія чоловіка лишається орієнтації переважно на виконання професійних, соціальних ролей, тобто на предметно-

інструментальну діяльність у колі людських контактів, а жінки – на сімейні, побутові ролі, на емоційно-регулюючу діяльність [3, с. 95.].

Актуальними і особливо важливими стають психолого-етичні дослідження індивідуально-особистісних, статевих та гендерних особливостей стильових паттернів поведінки в конфліктній взаємодії (Т. А. Тарасова, Д. Хубер, Н. Хартман, Л. Шнейдер та ін.), які дозволяють розкривати закономірності гендерної поведінки особистості.

Як показує аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми індивідуально-особистісних, статевих та гендерних особливостей поведінки (Т. В. Бендас, І. В. Грошев, Ю. А. Давидова, Є. П. Ільїн, В. Є. Каган, І. С. Кон) вона залишається недостатньо розробленою, багато авторів підходять до неї непрямо в рамках вирішення інших дослідницьких завдань.

Мета статті – розкрити особливості формування гендерної самосвідомості в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік як «перехідний» повною мірою розгортається тільки в індустріальному суспільстві, де виникає велика контрастність дитинства та дорослості, виражений розрив у нормах і вимогах, що пред'являються до покоління дорослих і дітей. В сучасному суспільстві соціальна дорослість не збігається з моментом статевого дозрівання.

Основні ідеї, які і сьогодні складають ядро психології підліткового віку, були викладені в праці С. Холла «Дорослішання». Холл сформулював уявлення про перехідність, проміжність підліткового віку, періоду «бурі і натиску». Він розробив змістовно-негативні характеристики даного етапу розвитку (важковиховуваність, конфліктність, емоційна нестійкість) і позначив позитивне придбання віку - «почуття індивідуальності» [6].

К. Левін говорив про своєрідну маргінальність підлітка, що виражається в його становищі між двома культурами – світом дітей і світом дорослих. Підліток вже не хоче належати до дитячої культури, але ще не може увійти в співтовариство дорослих, зустрічаючи опір з боку реальної дійсності, і це

викликає стан «когнітивного дисбалансу», невизначеність орієнтирів, планів і цілей в період зміни «життєвих просторів».

Е. Еріксон розглядав підлітковий вік і юність як центральний період для вирішення завдання особистісного самовизначення, досягнення ідентичності [10]. Розвиток особистості підлітка було проаналізовано в психоаналітичному ключі З. Фрейдом і А. Фрейд. У підлітковий період статеве дозрівання, приплив сексуальної енергії розхитує сформовану раніше рівновагу між структурами особистості, і дитячі конфлікти відроджуються з новою силою [8].

У підлітковому віці нерідко зберігається схильність до поведінкових реакцій, а у важких для них ситуаціях виділяються різні стратегії. Згідно теорії К. Левіна важливим процесом підліткового віку є розширення життєвого світогляду особистості. Чим різкіше розрізняються між собою світ дитинства й світ дорослості, тим більше виражена установка на конфлікт. Підліток знаходиться в постійному конфлікті з самим собою, коли у нього формується стійке негативне ставлення до себе, а це є прямим відтворенням оцінки матері та близького оточення дитини. У цей час відбувається перебудова колишніх стосунків дитини і дорослого і перехід до якісно нових відносин. Ці зміни безпосередньо пов'язані з розвитком самосвідомості підлітка, появою почуття дорослості. Небажання дорослого рахуватись з вимогами підлітка породжують конфлікти, і чим частіше відбуваються такі зіткнення, тим більше виявляється установка на конфлікт по відношенню до оточуючих і при цьому вона має руйнівну активність [7].

Одним з основних компонентів особистості є усвідомлення «Я»-ідентичності, тобто відчуття своєї цілісності та неперервності в часі, а також розуміння, що інші люди теж визнають це. Саме в підлітковому віці відбувається формування гендерної самосвідомості як комплексного властивості людини.

Гендерна самосвідомість – це інтегральна характеристика людини, що включає в себе «образ-Я», «Я-концепцію», гендерні стереотипи, гендерні

установки (аттитюди), гендерну поведінку, гендерну самооцінку і гендерні (соціостатеві) ролі. В процесі втілення нашої програми актуалізується механізм перетворення несвідомого і пасивного засвоєння культури в усвідомлюваний, а згодом, і в перетворюючий, як один з факторів соціалізації в процесі освіти.

Слідування цій логіці дозволить активізувати власне психологічний механізм конструювання гендеру в ранньому онтогенезі. Поряд з цим, буде вирішуватися задача визначення засобу розвитку позитивної, егалітарної свідомості дітей, що проявляється на поведінковому рівні, індикаторами якої є гендерно забарвлені поведінкові паттерни/акти. За визначенням Л. Виготського, розвиток опосередкування з необхідністю передбачає розвиток способів регуляції поведінки, а також розвиток довільності та усвідомленості. Характерними засобами розвитку дитячої свідомості є знаки і символи [5].

У структурі самосвідомості особистості статевої ідентичність є однією з найважливіших складових, що підтверджує структура самосвідомості В. С. Мухіної, що включає статево-гендерну ідентифікацію, власне ім'я - домагання на визнання, соціальний простір особистості, психологічний час особистості.

Аналіз досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів показав, що підлітковий вік - це «історична освіта» (Л. Виготський). особливості перебігу і тривалість якого варіюють залежно від рівня розвитку суспільства. Центральним фактом фізичного розвитку в цьому віці є статеве дозрівання (В. С. Кон; Д. С. Колесов; Д. І. Фельдштейн). а головним новоутворенням-відкриття «Я», усвідомлення своєї індивідуальності. В. С. Кон зазначав, що в підлітковий період у хлопчиків і дівчаток відбувається вибух біології, коли усвідомлення своїх статевих перетворень спричиняє появу нових думок і почуттів, змінюється спрямованість діяльності і поведінки. З. Фрейд, Е. Еріксон. К. Хорні. розглядаючи процес становлення статевої ідентичності у дітей і підлітків, виділили механізми процесу статевої ідентичності, але в їх роботах не були відображені психологічні особливості становлення статевої ідентичності у підлітків, які розвиваються поза сім'єю [9].

Термін «статоворольова ідентичність» був введений С. Бем, класиком досліджень статоворольової самосвідомості. У сучасній психології більш вживаною став термін «гендерна ідентичність», оскільки поняття «гендер» включає в себе широкий спектр проявів статі. Гендерну, або статоворольову, ідентичність можна визначити як складову самосвідомості, що включає уявлення про себе як про чоловіка або жінку, узагальнені гендерні, або статоворольові, стереотипи та ставлення до них. Гендерна ідентичність відіграє важливу роль у регуляції поведінки і процесах адаптації [4].

У сучасному суспільстві часто-густо зустрічаються люди, які не вписуються в прокрустове ложе загальноприйнятих гендерних моделей. Так, наприклад, жінка може вважати себе цілком фемінною, але при цьому володіти такими маскулініними рисами, як раціональність, спортивність і схильність до технічних видів професійної діяльності, будь то інженер, програміст або водій. А чоловік без шкоди для своєї мужності може відчувати схильність до «жіночих» занять – виховання дітей, шиття або приготування їжі. Причому багато чого тут залежить від ситуації. Так, ділова жінка може бути агресивною в бізнесі і ніжною в ліжку. Всі ці і подібні приклади об'єднує те, що люди в них визначають себе у вимірах маскуліності-фемінності не в чистому вигляді, а як суміш того й іншого.

Різні психологічні теорії по-різному підходять до того, як і коли людина усвідомлює свою гендерну ідентичність. При цьому всі вони – і психоаналітична теорія Фрейда і теорія когнітивного (пізнавального) розвитку Колберга, і група теорій так званого соціального навчання – підкреслюють, що процес гендерної ідентифікації дитини – не простий, не однокроковий і не автоматичний.

Ми поділяємо точку зору Р. М. Адрєєвої [1], згідно з якою найбільш чутливим віком формування гендерної компетентності учнів є старший шкільний вік (15-17 років), коли формується загальний світогляд особистості, її уявлення про власне призначення, в т. ч. і гендерний світогляд. У сучасному підлітковому середовищі юнаки і дівчата мають потребу в самовираженні, у

власній мові, що має відношення рівною мірою до обох статей, але проявляється по-різному.

Під гендерною компетентністю учнів ми розуміємо сукупність гендерних знань і здатність їх застосовувати для вироблення власної гендерно орієнтованої поведінки. Ґрунтуючись на думках вчених-прихильників гендерного підходу в освіті (В. С. Клецина, Е. А. Окладнікова, В. Поладова, М. А. Радзивилова, В. Сосаєв, К. І. Столярчук, В. В. Таліна, Л. П. Шустова та ін), нами розроблена трикомпонентна структура гендерної компетентності учнів старших класів, представлена сукупністю наступних компонентів:

1) Когнітивний компонент. Даний компонент передбачає оволодіння учнями сукупністю гендерних знань: засвоєння знань психосексуального розвитку особистості, сутності гендерної диференціації та ідентифікації особистості; уявлення учнів про призначення, функції чоловіків і жінок у суспільстві, особливості жіночої/чоловічої індивідуальності, образ гендерного Я; знання гендерних моделей культур різних народів, стереотипів, норм і установок, розуміння їх культурної обумовленості; розуміння змін, що відбуваються в сучасному світі в гендерній сфері; мотиваційно-ціннісне ставлення до представників обох статей, у т. ч. і до себе як представника конкретної статі, їх соціальної ролі, статусу; усвідомлення специфіки гендерної взаємодії, норм статевої поведінки; особистісна гендерна поведінкова стратегія учня як майбутньої соціально зрілої особистості, сім'янина, громадянина; здатність критично осмислювати гендерні установки та вміння рефлексувати власну поведінку як представника певного гендеру; здатність отримувати знання з гендерної проблематики з різних джерел; вміння розрізняти факти і домисли; розвиток навичок деконструкції необґрунтованих гендерних стереотипів.

2) Мотиваційно-діяльнісний компонент – оволодіння соціальним досвідом і конкретними знаннями гендерних аспектів соціально-трудової і цивільно-громадської сфер життєдіяльності, в питаннях права, економіки, соціології, майбутнього професійного самовизначення; здатність гендерної

самопрезентації; вміння критично осмислювати власну діяльність в області гендерних взаємодій; здатність успішно розрізняти гендерні проблеми і конфлікти. Цей компонент також характеризується наявністю у старших школярів позитивною мотивацією до усвідомлення своєї гендерної ролі, прийняття або відторгнення гендерних стереотипів і гендерних норм як орієнтирів у конструюванні власної гендерної взаємодії [2].

3) Поведінково-рефлексивний компонент, що включає в себе прийняття або неприйняття деяких цінностей, таких як гендерна толерантність, гендерна рівність, антисексизм, що визначають орієнтацію учнів на егалітарну або патріархальну ціннісну модель гендерної культури; розуміння ціннісного характеру гендерних моделей і схем; актуалізація гендерної ідентичності суб'єкта; усвідомлення себе суб'єктом гендерної самоосвіти і саморозвитку; розуміння відповідальності за особисте гендерне самоконструювання; вміння контролювати і передбачати результати власної діяльності в процесі гендерної взаємодії. Виділені нами компоненти гендерної компетентності підлітків перебувають у тісному взаємозв'язку й утворюють певну єдність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результатом процесу статевої ідентифікації до 15-16 років у підлітків обох груп є узагальнення його складових - статевої ідентичності, статевої стереотипів, статевої переваг, статевої поведінки.

Гендерна компетентність підлітків є одним з найбільш істотних компонентів базових компетентностей, оскільки сучасна освіта детермінована орієнтацією на особистісно-розвивальну парадигму, головними особливостями якої є врахування духовно-морального світу учнів, розуміння їх унікальності як представників певної статі, визнання права учениць і учнів на жіночу/чоловічу індивідуальність, орієнтація на формування у них гендерної компетентності.

Список використаної літератури

1. Андреева Г. М. Психология социального познания. М.: Персей, 1997. 326 с.
2. Балавадзе Т. Ш. Восприятие и понимание других людей и самих себя подростками с разным уровнем межличностных отношений. Кавказоведение. 2006. №11. С.236-257.
3. Белопольская Н. Л., Иванова С. Р., Свистунова Е. В., Шифирова Е.М. Самосознание проблемных подростков. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 332 с.
4. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. 336 с.
5. Выготский Л. С. Психология. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
6. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Издательство «Питер», 2000. 624 с.
7. Фельдштейн Д. И. Психология взросления. М.: АСТ, 2006. 272 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного. СПб.: Издательство «Питер», 2007. 400 с.
9. Харламенкова Н. Е., Стоделова Т. С. Дифференциация и интеграция маскулинности и фемининности в образе Я подростка. Психоаналитический вестник. Вып.10. М.: Гуманитарий, 2002. С. 100-115.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: [2-е изд]. .: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. 352 с.